

Bouwhistorische en Archeologische

b e r i c h t e n

■ Opgraving op het terrein van Reinier van Arkel aan de Windmolenbergstraat

In het najaar van 1996 is een deel van het psychiatrisch ziekenhuis Reinier van Arkel gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. De gesloopte bebouwing dateerde uit de 18de, 19de en 20ste eeuw. Direct na de sloop zijn gedeelten van het terrein archeologisch onderzocht. Het betreft een L-vormig terrein met een strook langs de Windmolenbergstraat van ca. 75 bij 15 meter en een strook haaks op de Windmolenbergstraat langs de oude Sint Jacob van ca. 70 bij 25 meter. De locatie bevindt zich op een hoog deel van de oost-west lopende zandrug, waarop de Hinthamerstraat ligt. De Windmolenbergstraat is een oude zijstraat van de Hinthamerstraat, waarlangs woonhuizen hebben gestaan. De strook langs de oude Sint Jacobskerk was in gebruik als kerkhof bij de Sint Jacobskerk. In 1744 werd op dat terrein de Sint Jacobskazerne gebouwd.

Door de grote omvang van het terrein en de geringe tijd die beschikbaar was, kon niet alles worden opgegraven en

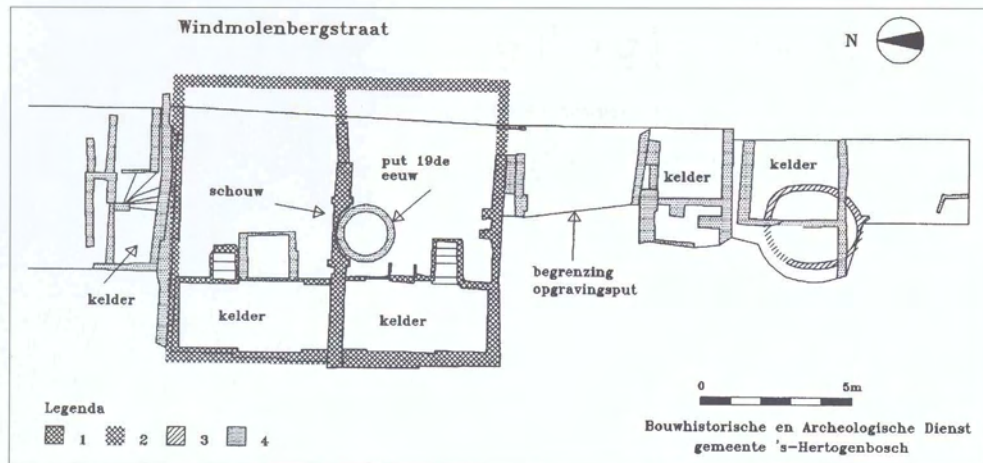
Afb. 1.
Overzicht van de opgegraven funderingen langs de Windmolenbergstraat. Op de voorgrond zijn de restanten te zien van het 2/1-kap-huis met bijbehorende kelders. (Foto: BAD)

heeft het onderzoek zich op twee plekken geconcentreerd. Langs de Windmolenbergstraat lag daarbij de nadruk op de ontwikkeling van de bebouwing langs deze straat (afb. 1). De aandacht van het onderzoek langs de oude Sint Jacob was vooral gericht op het kerkhof en de inrichting van het terrein daaraan voorafgaand.

Vanwege de gunstige, hoge ligging werd het gebied al vroeg bewoond. De oudste huizen, waarvan sporen zijn aangetroffen, waren van hout en dateren uit het midden van de 13de eeuw. Deze zijn nog in de 13de eeuw afgebroken, waarna het terrein als akkerland in gebruik is genomen. Dit deel van 's-Hertogenbosch, dat in die tijd nog buiten de stadsmuren lag,

had dus een duidelijk agrarisch karakter. In het begin van de 14de eeuw werd een nieuwe stadsmuur aangelegd en kwam het gebied binnen de stad te liggen. In dezelfde tijd werd het terrein langs de Windmolenbergstraat verdeeld in percelen, die één voor één werden opgehoogd met zand of stadsvuil. Blijkbaar hadden de percelen verschillende eigenaren, want enkele zijn in één keer opgehoogd terwijl andere heel geleidelijk door het storten van afval iets hoger zijn komen te liggen. In het begin van de 14de eeuw werd er op

Afb. 2.
Het opgegraven muurwerk langs de Windmolenbergstraat. 1) 2/1-kap-huis, midden 15de eeuw; 2) reconstructie 2/1-kap-huis; 3) beerput, 16de eeuw; 4) overig muurwerk, 14de-19de eeuw. (Tekening: F. Schipper, BAD)

het meest zuidelijke opgegraven perceel een vakwerkhuis gebouwd, bestaande uit een houtskelet met wanden van vlechtwerk en leem. Dit huis brandde snel na de bouw af; de verbrande resten ervan zijn tijdens de opgraving in enkele grote kuilen teruggevonden.

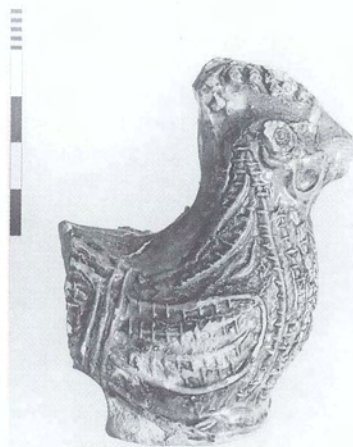
Uiteindelijk zijn in de 14de en 15de eeuw alle percelen bebouwd. Op de middelste twee percelen is in het midden van de 15de eeuw een soort 'twee-onder-één-kap-huis' gebouwd (afb. 2). De kap ervan lag parallel aan de Windmolenbergstraat en in de scheidingsmuur tussen de huizen was aan beide zijden een schouw aangebracht. Later is onder het achterste

deel van de huizen een half ondergrondse kelder aangelegd. Boven deze kelders lag een soort opkamer.

De huizen zijn in de loop van de eeuwen verscheidene malen verbouwd, vernieuwd en uitgebreid. Rond 1550 is achter het meest zuidelijke opgegraven huis een beerput aangelegd. Uit de voorwerpen, die hierin zijn aangetroffen kan worden opgemaakt dat de bewoners van dat huis redelijk welgesteld geweest moeten zijn. Zo kwam er luxe glaswerk tevoorschijn en onder andere een aardewerk fluitje in de vorm van een vogel (afb. 3). De huizen langs de Windmolenbergstraat zijn blijven staan tot het midden van de vorige eeuw. Toen werden de huizen opgekocht door Reinier van Arkel om plaats te maken voor een nieuwe vleugel van het ziekenhuis. Dit is het gebouw dat afgelopen najaar is gesloopt. Totaal anders waren de resultaten aan de zuidkant van het terrein, in een strook langs de oude Sint Jacobskerk. Het

gesloopte gebouw van Reinier van Arkel was het laatste restant van de Sint Jacobskazerne, die in 1744 is gebouwd. Het gebouw was in de jaren '30 al ingrijpend verbouwd en deels gesloopt. Van de 18de eeuwse kazerne was alleen

Afb. 3.
Vogelfluitje van groen geglaazuurd aardewerk, aangetroffen in de 16de eeuwse beerput. Het fluitje is gemaakt in de omgeving van Beauvais (Frankrijk). (Foto: P. Reede)

Afb. 4.
*Eén van de
aangetrof-
fen skelet-
ten op het
kerkhof van
de oude
Sint Jacob.
(Foto: BAD)*

nog de fundering en een deel van het opgaande werk aanwezig. De kazerne was aangelegd op het kerkhof van de oude Sint Jacobskerk. Deze kerk was van oorsprong een kapel uit de 15de eeuw, behorend bij een gasthuis voor bedevaartgangers naar Santiago de Compostela. In 1569 werd de kapel verheven tot parochiekerk en aanzienlijk uitgebreid. Na 1629 verloor de Sint Jacob haar functie als parochiekerk. Het kerkhof er omheen is na die tijd in gebruik gebleven. Tijdens de opgraving zijn veel skeletten aangetroffen, waarvan er door tijdsdruk maar een klein aantal geborgen kon worden (afb. 4). De onderzochte begravingen dateren uit de periode ca. 1575-1744. Vermoedelijk is dit deel van het kerkhof pas in gebruik genomen toen de Sint Jacob in 1569 parochiekerk werd. Opvallend is het grote aantal kinderskeletten dat hier is aangetroffen. Na afloop van de opgraving zullen de geborgen skeletten worden onderzocht om leeftijd, geslacht, ziektes en aangeboren afwijkingen vast te stellen. Op een dieper niveau bleek

zich op de plaats van het late-re kerkhof een waterloop te bevinden met mogelijk het restant van een brug. Deze waterloop was onbekend en staat ook niet op oude kaarten. Mogelijk hebben we hier te maken met de omgrachting van het terrein van de oude Sint Jacob uit de tijd dat het nog een onderdeel was van het gasthuis voor de bedevaartgangers naar Santiago de Compostela. Uit het onderzoek blijkt dat ten noorden van deze gracht nooit huizen hebben gestaan en het altijd een open terrein is geweest. Op dit deel van de opgraving kwamen de verkleuringen tevoorschijn van enkele honderden palen. De palen waren te klein voor palen van houten huizen en er was geen duidelijke structuur in te herkennen. Het lijken de restanten van kleine gebouwtjes. Het is niet uit te sluiten dat het sporen zijn van marktkramen of tijdelijke gebouwtjes voor de verkoop van producten. Tijdens de opgravingen op de Markt in 1977 zijn vergelijkbare sporen aangetroffen.¹ Uit historische gegevens is bekend dat in de omgeving van de Sint Jacob

de Sint Jansmarkt werd gehouden rond 24 juni en een veemarkt in oktober of november.² De Sint Jansmarkt was één van de grote jaarmarkten, die in 's-Hertogenbosch gehouden werden. Het is mogelijk dat de aangetroffen paalsporen de restanten vormen van de kramen van deze middeleeuwse markt.

Tussen de paalsporen lag ook een grote en diepe afvalkuil, waarin naast een groot aantal leren schoenen ook een ijzeren handschoen werd aangetroffen, die onderdeel heeft uitgemaakt van een harnas. De vondsten uit deze kuil dateren uit het eind van de 14de eeuw.

De opgraving heeft in korte tijd zeer veel gegevens opgeleverd over de oudste geschiedenis van het terrein van Reinier van Arkel. Dit gebied heeft een veel complexere ontwikkeling gehad dan we op grond van de huidige inrichting en oude kaarten hadden vermoed.

Ronald van Genabeek ■

Noten

1. Vriendelijke mededeling H.L. Janssen.
2. A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* deel III ('s-Hertogenbosch 1910) 22-23.

■ De kameren in de Putgang

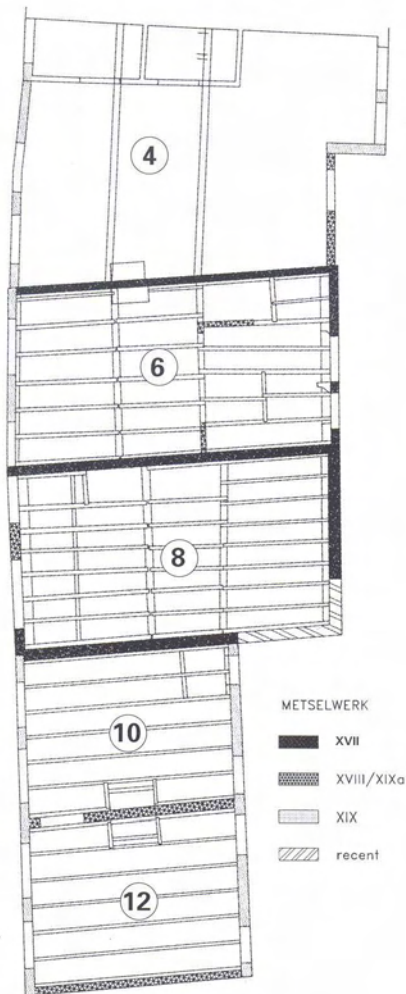
In de Putgang, een steegje dat zich bevindt tussen de panden Korte Putstraat 11 en 13 staan enkele voormalige arbeidershuisjes (Putgang 4 t/m 12), waarvan de voorgevels grotendeels dateren uit de 19de eeuw. In 1993 en 1997 werd tijdens bouwhistorische waarnemingen geconstateerd dat deze huisjes een oudere kern bevatten uit de 16de-17de eeuw en dat ze hoogstwaarschijnlijk restanten zijn van zogenaamde 'kameren', kleine woningen die werden bewoond door handwerkslieden en minvermogende burgers. Dergelijke eenkamerwoningen werden in 's-Hertogenbosch doorgaans gebouwd op de achtererven van stadshuizen. Ze werden ontsloten via gangen en zijstegen naar de (hoofd)straten. Deze stegen ontleen hun naam vaak aan die van het huis aan de straat, zoals 'Achter de Kan', 'Achter de Mollen' etc. De Putgang is echter een steeg die is vernoemd naar de Verwersput, welke zich in de omgeving van de Putstraten heeft bevonden.

In 's-Hertogenbosch zijn vele kamerwoningen op deze wijze gebouwd tot in de 19de eeuw. Mede door de toevloed van plattelandsbewoners in de vorige eeuw steeg het aantal inwoners in de stad explosief van ca. 13.000 naar ca. 30.000, waarvan de handwerkslieden en hun - grote - gezinnen vaak op een erbar-

Afb. 1.

Plattegrond van de huisjes Putgang 4 t/m 12 met datering van het opgaande metselwerk. De oudste middelste twee pandjes hebben nog deels oorspronkelijke moer- en kinderbalklagen. (Tekening: N. Jurgens en J. v.d. Eerden jr., BAD)

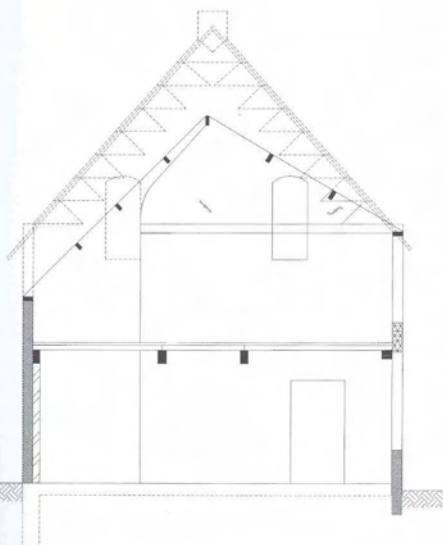
melijke wijze in de smalle steegjes waren gehuisvest. Aan deze situatie kwam pas geleidelijk een einde, vooral na de totstandkoming van de Woningwet (1901). In de loop van de 20ste eeuw verdwenen de meeste, doorgaans verkrotte huisjes van de Bossche achtererven, zodat ons nu nog maar zeer weinig rest van dit bebouwingstype, uitgezonderd een enkel voorbeeld achter de Vughterstraat en de huisjes aan de Putgang. Bij archeologisch onderzoek zijn een enkele maal restanten teruggevonden van kameren van de stad (o.a. aan het Sint Andriesstraatje en op het - latere - Sint Janskerkhof), bouwhistorische gegevens waren ook tot dusver nauwelijks voorhanden. Het verschijnsel Bossche kameren is dus een nauwelijks onderzocht fenomeen, waarvan ons nog veel kennis ontbreekt. De betreffende bebouwing aan de Putgang bestaat uit een drietal gebouwen, waarvan de achterste twee oorspronkelijk waren onderver-

woninkjes. De achterste twee woningen zijn in het recente verleden samengevoegd tot één woning/atelierruimte. In 1993 werd al geconstateerd dat beide middelste woninkjes de oudste kern vormen van de bebouwing, het voorste pandje (nr. 4) is pas gebouwd in de loop van de 19de eeuw. Dit is ook waarneembaar op de kadastrale minuut van ca. 1823: op de plaats van nr. 4 bevond zich destijds een open erf. De achterste twee kame-

ren (nrs. 10/12) waren op de kadastrale minuut wel afgebeeld. Afgaande op het metselwerk van de topgevel aan rechterzijde zal de oorsprong van dat dubbele gebouwtje gelegen zijn in de 18de- of vroege 19de eeuw. De woningscheidende tussenmuur van nrs. 6/8 en 10/12 was oorspronkelijk een eindgevel van de middelste twee pandjes (afb. 2), hetgeen kan worden afgeleid uit de bouw-

*Afb. 2.
Doorsnede over Putgang nr. 8 met aanzicht van de voormalige eindgevel, reconstructie van de voormalige geveltop. Op de begane grond de restanten van een voormalige zijdeur, rechts op de (zolder-) verdieping een dichtgemetseld venster uit de 17de-eeuwse fase.
(Tekening: J. v.d. Eerden jr., BAD)*

sporen van een dichtgemetselde deur, een venster in de geveltop, het voegwerk aan de (voormalige) buitenzijde van de gevel en de restanten van vlechtingen in de topgevel. Afgezien van de voorgevel van nr. 6 zijn de bouwmuuren van het dubbele pand nr. 6-8 waarschijnlijk grotendeels te herleiden tot de 17de eeuw. De voorgevel van nr. 8 is nog gedeeltelijk oorspronkelijk. Bij de zich hier bevindende raamopening zijn aanwijzingen teruggevonden dat zich hier oorspronkelijk een kruisvenster zal hebben bevonden, dat in een later stadium is vervangen door een groter raam. Op de (zolder-) verdieping is in de late 18de- of vroege 19de eeuw de voorgevel vernieuwd en hierin een tweetal schuifvensters aangebracht. Bij een archeologische waarneming werd geconstateerd dat het gebouw op een oudere fundering staat, die waarschijnlijk uit de 16de eeuw dateert. De aanlegdiepte van deze fundering kon niet worden vastgesteld. Door het gebrek aan een oorspronkelijk bodemprofiel (de achterliggende grond is verstoord) is een nauwkeuriger datering tot dusver niet mogelijk gebleken. Onder de beide kameren bevinden zich kleine kelders, waarvan de kelder onder nr. 8 werd waargenomen. Het was deze kelder die in 1920 nog in gebruik was als inpandige beerput, alvorens het pandje, bewoond door een gezin met 8 kinderen, onbewoonbaar

werd verklaard. De kelder onder nr. 6 is momenteel niet bereikbaar. Ook onder het 18de-vroege 19de eeuwse pand Putgang 10/12 bevindt zich een voormalige (beer)kelder, welke via een gemetselde goot uitmondt aan de voorzijde van het pand. De oorspronkelijke kapconstructies op de kameren zijn alle in de loop van de 19de-20ste eeuw vervangen. De balklagen van de middelste twee kameren zijn samengesteld uit deels herlegde moer- en kinderbalken. Opvallend is dat deze dwars zijn geplaatst t.o.v. de kapconstructie. Vermoedelijk was deze dakconstructie als eenvoudige sporenkap oorspronkelijk niet op jukspanten geplaatst.

In de loop van de 19de eeuw zijn de pandjes gedeeltelijk vernieuwd en Putgang nr. 4 gebouwd. Hierbij werd de voorgevel van nr. 6 opnieuw opgetrokken, evenals de vooren achtergevels van nrs. 10-12. Zoals zichtbaar in de voorgevel van nr. 4 is de zolder van dit pand verhoogd. Als we de nu waargenomen gegevens samenvatten dan kan worden geconcludeerd dat we aan de Putgang een momenteel relatief zeldzaam, kleinschalig bebouwingstype aantreffen, waarvan de oudste kern teruggaat op de late Middeleeuwen en die zich als bouw- en woontraditie heeft voortgezet tot in onze eeuw.

Harry Boekwijt ■